

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΗΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

Της Λίνας Παπαδοπούλου*

I. ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ

Η διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η σταδιακή απίσχναση του εθνικού κράτους ως αποκλειστικού πεδίου άσκησης δημόσιας εξουσίας δημιουργούν εύλογα την πεποίθηση ότι η δημοκρατική διακυβέρνηση και διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων δεν αρκεί να οργανώνεται σε κρατικό μόνο επίπεδο· αντίθετα, η εθνική δημοκρατία υποσκάπτεται αν και στο βαθμό που οι ενωσιακές αρμοδιότητες εκφεύγουν των δημοκρατικών -διαδικαστικών και ουσιαστικών- εγγυήσεων. Ωστόσο, η δυνατότητα ενύλωσης της δημοκρατικής αρχής σε ενωσιακό επίπεδο αμφισβητείται από μερίδα της θεωρίας και εκπροσώπων της πολιτικής, με κυριότερο επιχείρημα την ανυπαρξία ενός ευρωπαϊκού λαού (ή δήμου). Γύρω από τον άξονα αυτό υφαίνεται μια πλούσια και ενδιαφέρουσα συζήτηση με πολώσεις, αποχρώσεις αλλά και συνθέσεις. Στη συζήτηση αυτή φιλοδοξεί να παρέμβει η παρούσα μελέτη προσθέτοντας λίγες σκέψεις σχετικά με τις έννοιες του δήμου (υπό II) και της δημοκρατίας (υπό III) στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εκτίθενται κριτικά οι διαφορετικές θεωρητικές απόψεις και εξετάζονται συνοπτικά τα επιχειρήματα υπέρ της δυνατότητας οικοδόμησης ενός ευρωπαϊκού μοντέλου δημοκρατίας, παρά την ανυπαρξία ενός λαού υπό οργανική έννοια.

Σε αδιάρρηκτη σχέση με την έννοια του ‘λαού’ τελεί η έννοια της δημοκρατίας. Σε σειρά αποφάσεων εθνικών δικαστηρίων η δημοκρατία αποτέλεσε την έσχατη θεμελίωση της υπεροχής του Συντάγματος έναντι του κοινοτικού δικαίου, βάσει δύο αλληλοδιαπλεκόμενων επιχειρημάτων. Πρώτον, η εθνική δημοκρατία, η αναγωγή δηλαδή όλων των αποφάσεων στο λαό-έθνος που αποτελεί την έσχατη πηγή νομιμοποίησης κάθε πολιτικής απόφασης και νομοθετικής παραγωγής, δεν πρέπει να

* Επ. Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου, Τμήμα Νομικής Α.Π.Θ.

Είχα την επιστημονική τύχη να έχω Δάσκαλό μου τον τιμώμενο καθ. Ζήση Παπαδημητρίου. Στη διδασκαλία του και την επιστημονική καθοδήγησή του οφείλω τη συνείδηση της αδιάρρηκτης σχέσης μεταξύ κοινωνικού και δικαιοῦ. Τον ευχαριστώ και από τη θέση αυτή για όσα μου δίδαξε.

τεθεί υπό διακινδύνευση· το τελευταίο θα συνέβαινε, αν το εθνικό Σύνταγμα αδρανούσε, προκειμένου να επιτρέψει την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου. Δεύτερον, δεδομένης της ανυπαρξίας λαού σε ευρωπαϊκό επίπεδο, δεν υφίσταται ούτε ευρωπαϊκή δημοκρατία· συνεπώς το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν μπορεί να απολαύει ‘υπεροχής’, καθώς δεν είναι δημοκρατικά νομιμοποιημένο. Οι δύο αυτοί ισχυρισμοί, που απηγούν και στηρίζουν –περισσότερο ή λιγότερο– τις αντιλήψεις του δημοκρατικού μονισμού, θα εξεταστούν στο τρίτο μέρος της παρούσας μελέτης. Η θεωρία του συνταγματικού πλουραλισμού, αντίθετα, η οποία γίνεται δεκτή εδώ, εκκινεί από μια διαφοροποιημένη εκδοχή της δημοκρατίας, περισσότερο συμπεριληπτική και αποτελεσματική και θα εξεταστεί σε αντιπαραβολή με τις προαναφερθείσες απόψεις.

Βασική θέση της παρούσας μελέτης αποτελεί η πεποίθηση ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία, δηλαδή το ιδεώδες του ατομικού και συλλογικού αυτοκαθορισμού, ως περιεχόμενο του συνταγματισμού, μπορεί να υπηρετηθεί πλέον -μετά τη μεταβίβαση πλείστων αρμοδιοτήτων στα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης- μόνον αν υλοποιείται και σε υπερκρατικό ευρωπαϊκό επίπεδο.¹ Η δημοκρατικοποίηση, και δη κοινοβουλευτικοποίηση,² της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας αποτελεί τη μόνη οδό διάσωσης της δημοκρατίας στην Ευρώπη. Στην αντίθετη περίπτωση, το πολιτικό και δημοκρατικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα εισχωρεί αναγκαστικά στο εθνικό κράτος, απομειώνοντας τη συνταγματική του ουσία.³ Και αντιστρόφως, το κοινοτικό ‘έλλειμμα

¹ Προς την ίδια κατεύθυνση ο Κ. Χρυσόγονος, *Το μετέωρο βήμα της Ευρώπης. Η Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης και το Μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα: Παπαζήση 2005, σ. 21 σημειώνει ότι «[μ]ακροπρόθεσμα η πιο ρεαλιστική λύση στο πρόβλημα [της διάβρωσης της συνταγματικής ποιότητας του κράτους] είναι η καθιέρωση αποτελεσματικών δημοκρατικών διαδικασιών και επαρκών δικαιοκρατικών εγγυήσεων σε επίπεδο ανώτερο του εθνικού κράτους».

² Πρβλ. Ι. Καμτσίδου, ‘Σχέσεις μεταξύ άμεσων οργάνων της Ε.Ε.: η χωλή διαρρύθμιση της κοινοβουλευτικής αρχής στην Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη’, σε: Π. Νάσκου-Περράκη, *Διοικητικό Δίκαιο. Συνταγματικό Δίκαιο. Πρόσφατες εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 2005, σ. 95 επ. (98 επ.).

³ Πρβλ. Βενιζέλου, ‘Η Συνθήκη του Μάαστριχτ και ο ευρωπαϊκός συνταγματικός χώρος. Οι αμοιβαίες επιδράσεις ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τα συντάγματα των κρατών-μελών’, *ΤοΣ* 1993, σ. 453 επ. (477). Βλ. και Κ. Hänsch, (πρώην Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου), σε: ΕΑ 7/1986, σ. 191, όπως παραπέμπεται από Deringer, ‘Europäisches Parlament und Maastrichturteil des Bundesverfassungsgerichts’, , σε: O. Due / M. Lutter / J. Schwarze (επιμ.), *Festschrift f. U. Everling*, Band I, Nomos: Baden-Baden 1995, σ. 245 επ. (245, υποσ. 3): «Όποιος δεν θέλει μια κοινοβουλευτικοποίηση της Κοινότητας, πρέπει, χάρη της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στην ίδια του τη χώρα, να απορρίψει την περαιτέρω ενοποίηση. Όποιος θέλει την περαιτέρω ενοποίηση, πρέπει, επίσης χάρη της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στη χώρα του, να επιδιώκει την κοινοβουλευτικοποίηση των ΕΚ».

δημοκρατίας' επιτείνεται από το αντίστοιχο εθνικό.⁴ Τα δύο αυτά αλληλένδετα και αλληλεξαρτώμενα 'ελλείμματα' πρέπει να αντιμετωπιστούν ταυτοχρόνως και στα δύο επίπεδα: τόσο στο εθνικό επίπεδο, με επίρρωση των δομών κοινοβουλευτικού και λαϊκού ελέγχου των αποφάσεων της εκτελεστικής εξουσίας, όταν αυτή ενεργεί ως τμήμα των κοινοτικών οργάνων, όσο και στο υπερεθνικό επίπεδο.⁵ Υπό αυτή και μόνον την προϋπόθεση, τη μεταφορά της φιλελεύθερης δημοκρατίας και της κοινωνικής αρχής, των πολιτισμικών δηλαδή επιτευγμάτων του συνταγματισμού, σε υπερεθνικό επίπεδο, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης επιτρέπεται να οδηγήσει ακόμη και σε απίσχυνση ή υπέρβαση του κράτους.⁶

II. ΔΗΜΟΣ

1. Η θεωρία του δημοκρατικού κρατισμού

α. Η οργανική θεωρία περί λαού

Η αναπόδραστη σχέση μεταξύ ενός κράτους και ενός λαού-έθνους, από τον οποίο πηγάζει η έσχατη εξουσία και ο οποίος είναι φορέας της κυριαρχίας, αποτελεί το κεντρικό αξίωμα της θεωρίας του δημοκρατικού κρατισμού. Η θεωρία αυτή ερείδεται στην πεποίθηση περί αδιάσπαστης ενότητας ανάμεσα στις έννοιες έθνος-λαός-κράτος και στη βαθιά πεποίθηση ότι το τρίγωνο αυτό αποτελεί τη μοναδική δυνατή βάση δημοκρατικής εξουσίας και, συνεπώς, νομιμοποιημένης συνταγματογένεσης και δικαιοθεσίας.

⁴ Γ. Παπαδημητρίου, 'Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Έλλειμμα Δημοκρατίας', *ΤοΣ* 1992, σ. 241 επ και σε: του ίδιου, *Δημοκρατία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 1993, σ. 21 επ· έτσι και Βενιζέλου, 'Η Συνθήκη του Μάαστριχτ και ο ευρωπαϊκός συνταγματικός χώρος', *όπ.π.*, σ. 477-8.

⁵ Υπό αυτή την οπτική γωνία δεν μπορεί να γίνει δεκτή η θέση του Α. Μανιτάκη, 'Τα όρια της κοινοτικής αρμοδιότητας και η συνταγματική θεώρησή τους', *ΤοΣ* 1984, σ. 472 επ. (498), ότι: «Το νόημα της συνταγματικής επιταγής είναι απλό: ώσπου να γίνει η πολιτική ένωση της Ευρώπης και να οικοδομηθεί η ευρωπαϊκή δημοκρατία, η προάσπιση των δημοκρατικών κατακτήσεων του ελληνικού λαού είναι υπόθεση κατ' εξοχήν των εθνικών του οργάνων».

⁶ U. Everling, 'Das Maastricht-Urteil des Bundesverfassungsgerichts und seine Bedeutung für die Entwicklung der Europäischen Union', *Integration* 1994, σ. 165 επ. (173). Πρβλ. και Μανιτάκη, 'Τα όρια της κοινοτικής αρμοδιότητας και η συνταγματική θεώρησή τους', *όπ.π.*, σ. 478: «[η] υπέρβαση του εθνικού κράτους και η δημιουργία μιας υπερεθνικής ενότητας, τότε μόνο αποτελούν διαδικασίες ιστορικά δικαιωμένες, όταν τείνουν στην πραγματοποίηση μιας ανώτερης από την εθνική μορφής δημοκρατίας και δεν αρκούνται στην εξυπηρέτηση απλώς των αγαθών της ειρήνης και της συνεργασίας μεταξύ των λαών».

Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, ο λαός είναι μια έννοια με έντονο το υποκειμενικό-κοινωνιοψυχολογικό στοιχείο, παρ' ότι το τελευταίο οικοδομείται πάνω σε αντικειμενικές, οργανικές προϋποθέσεις. Ειδικότερα, οι υποκειμενικές εκφάνσεις της ύπαρξης ενός λαού διαθέτουν τόσο περιγραφική όσο και κανονιστική χροιά και μπορούν να αναζητηθούν στο αίσθημα κοινωνικής συνοχής, κοινής μοίρας και συλλογικής ταυτότητας, το οποίο καταλήγει στην παραγωγή νομιμοφροσύνης έναντι της εθνικής κοινότητας και του εθνικού κράτους. Οι υποκειμενικές αυτές εκφάνσεις είναι προϊόντα, αλλά ταυτοχρόνως και προϋποθέσεις μερικών αντικειμενικών στοιχείων, όπως η κοινότητα γλώσσας, ιστορίας, πολιτιστικών εθίμων και συναισθημάτων, ακόμη και θρησκείας και καταγωγής. «Χωρίς ένα συγκεκριμένο βαθμό ομοιογένειας δεν μπορεί να υπάρξει κανένα κράτος. Η θέληση για πολιτική ενότητα, η οποία επιτρέπει σε ένα σύνολο ανθρώπων να γίνουν λαός -υπό την έννοια του έθνους- και πιθανό υποκείμενο δημοκρατικής αυτοδιάθεσης συνδέεται με αντικειμενικά δεδομένα, όπως η γεωπολιτική κατάσταση, οικονομικά συμφέροντα, ιστορία, γλώσσα, πολιτισμικό επίπεδο, ήθος, κουλτούρα, θρησκεία».⁷

Κατ' αυτή την άποψη τα κράτη «διαφυλάσσουν την ιδιαιτερότητά τους υπό τη μορφή ενός λαού, που συνδέεται εσωτερικά βάσει γέννησης και καταγωγής, ενός χώρου που τους ανήκει και της πολιτισμικής ομοιότητας της γλώσσας, θρησκείας, τέχνης και ιστορικής εμπειρίας».⁸ Η δικαυκή ενότητα του λαού δεν μπορεί να διατηρηθεί ζωντανή σε διάρκεια χρόνου, παρά μόνο αν στηρίζεται σε ένα αντικειμενικό θεμέλιο: σε ένα μίνιμουμ αποτελεσματικής ομοιογένειας που πηγάζει από ομοιότητες, τις οποίες μπορούν να προσδώσουν η καταγωγή, η ιστορία, η γλώσσα, η κουλτούρα και τα συμφέροντα...».⁹

Κατά προέκταση, ένας λαός προηγείται ιστορικά και προϋποτίθεται πολιτικά κάθε σύγχρονου κράτους. Με άλλα λόγια, κάθε κράτος υπάρχει, επειδή προϋπήρχε ο λαός

⁷ J. Isensee, 'Nachwort. Europa – die politische Erfindung eines Erdteils', σε: J. Isensee (επιμ.), *Europa als politische Idee und rechtliche Form*, Berlin: Duncker & Humblot 1993, σ. 103 επ. (122). Κριτικός απέναντι σε τέτοιου είδους προσέγγιση ο J. Habermas, *Staatsbürgerschaft und nationale Identität*, σε: του ίδιου, *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates*, Frankfurt a/M: VS Verlag für Sozialwissenschaften 1992, σ. 632 επ. (633).

⁸ P. Kirchhof, 'Der deutsche Staat im Prozeß der europäischen Integration', σε: J. Isensee / P. Kirchhof (επιμ.), *Handbuch des Staatsrechts*, Bd. VII, Heidelberg: C.F. Müller 1992, σ. 855 επ., αρ.περ. 25.

⁹ J. Isensee, 'Abschied der Demokratie von Demos. Ausländerwahlrecht als Identitätsfrage für Volk, Demokratie und Verfassung', σε: D. Schwab / D. Giesen / J. Listl / H.-W. Stätz (επιμ.), *Staat, Kirche, Wissenschaft in einer pluralistischen Gesellschaft, FS z. 65 Geb. V. Paul Mikat*, Berlin: Duncker & Humblot 1989, σ. 705 επ. (708).

(έθνος) που το δημιούργησε και αποτέλεσε το θεμέλιό του.¹⁰ Παραδείγματα όπως αυτά των Ενωμένων Πολιτειών της Αμερικής (1787), της Ελβετίας (1848) και της Βορειογερμανικής Ένωσης (1866) παρατίθενται για να αποδείξουν ότι «εκεί υπήρχαν τα θεμέλια της δημιουργίας κράτους: ένας λαός με θέληση για κοινό κράτος, οικονομική και πολιτισμική ομοιογένεια και μία -με την εξαίρεση της Ελβετίας- σημαντική ομοιότητα της γλώσσας».¹¹ Τα μέλη του έθνους γεννιούνται με την εθνικότητά τους, όπως γεννιέται κανείς με τα φυσικά του χαρακτηριστικά.¹² Οι ρομαντικές, εθνικιστικές και δημοκρατικές απόψεις καθώς και η γαλλική πολιτική θεωρία, με κυριότερο εκπρόσωπο τον Rousseau επικαθόρισαν σημαντικά και προώθησαν την ιδέα αφενός της ταύτισης της πολιτισμικής έννοιας του έθνους με την πολιτική και αφετέρου της ενιαίας βούλησης του λαού με τη *volonté générale* του κράτους,¹³ παραγνωρίζοντας την κοινωνική πραγματικότητα κάθε λαού, που χαρακτηρίζεται από αντιθέσεις και ανταγωνισμούς.¹⁴

Σύμφωνα με την προσέγγιση του δημοκρατικού κρατισμού, η δημοκρατική νομιμοποίηση στηρίζεται στην ομοιογένεια, υπό την έννοια ότι η υπακοή της μειοψηφίας στην πλειοψηφία οφείλεται στο γεγονός ότι αμφότερες εντάσσονται σε ένα κοινό, ομοιογενές σύνολο, το λαό του κράτους, το έθνος. Βάσει της αντίληψης αυτής η 'υγιής' στάση κάθε μέλους του έθνους είναι η 'κριτική νομιμοφροσύνη', καθώς η αντίρροπη τάση αμφισβήτησης της εθνικής ενότητας και διαμαρτυρίας θα οδηγούσε σε αντίσταση κατά της κρατικής εξουσίας.¹⁵ Η πολιτική διαφοροποίηση και αντίθεση μεταφράζεται έτσι σε εθνική μειοδοσία. Η επισήμανση υπονοεί και τη σημασία της αποξένωσης του

¹⁰ Πρβλ. C. Schmitt, *Verfassungslehre* (1928), Berlin: Duncker & Humblot⁸1993, σ. 251 και 231: «Ένα δημοκρατικό κράτος, το οποίο βρίσκει τις προϋποθέσεις της δημοκρατίας του στην ομοιότητα των πολιτών του, ανταποκρίνεται στη λεγόμενη αρχή της εθνικότητας, σύμφωνα με την οποία ένα έθνος οικοδομεί ένα κράτος, ένα κράτος εμπεριέχει ένα έθνος. Ένα εθνικά ομοιογενές κράτος εμφανίζεται ως κάτι το φυσιολογικό· ένα κράτος, που του λείπει η ομοιογένεια, έχει κάτι το ανώμαλο, το οποίο θέτει σε κίνδυνο την ειρήνη.» Κάπως διαφοροποιημένα ο Isensee, 'Abschied der Demokratie von Demos', όπ.π., σ. 709: «Η νομική κρατική ένωση (rechtlicher Staatsverband) δεν χρειάζεται να στηρίζεται σε εθνική ενότητα. Ούτε η δημοκρατία την προϋποθέτει. Ωστόσο, αποτελεί την ιδανική της προϋπόθεση. Ένα έθνος υπάρχει, ως ιδέα και αυτοσυνείδηση, πριν το κράτος και το Σύνταγμα. Αυτοκατανοείται ως πολιτική ενότητα και αγωνίζεται να οργανωθεί σε κρατική μορφή».

¹¹ Kirchhof, 'Der deutsche Staat im Prozeß der europäischen Integration', όπ.π., αρ.περ. 38.

¹² Πρβλ. J.H.H. Weiler, 'Der Staat 'über alles'. Demos, Telos und die Maastricht-Entscheidung des Bundesverfassungsgerichts', σε: P. Häberle (επιμ.), *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*, Bd. 44, Tübingen: J.C.B. Mohr 1996, σ. 91 επ. (99).

¹³ H. Heller, *Staatslehre*, Leiden 1934, ανατύπωση Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck)⁵1983, σ. 83-4.

¹⁴ Heller, *Staatslehre*, σ. 185.

¹⁵ P. Kirchhof, 'Der deutsche Staat im Prozeß der europäischen Integration', όπ.π., αρ.περ. 18.

διαφορετικού, του Άλλου. Ο Άλλος δεν είναι μόνον ο φυλετικά διαφορετικός,¹⁶ αλλά και ο εθνικά ή εθνοτικά διαφορετικός. Το θεωρητικό αυτό ρεύμα αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη διαφοροποίηση μεταξύ φίλου και εχθρού¹⁷ και συμβαδίζει με την αποκλείουσα έννοια της ‘ιθαγένειας’ ή ‘υπηκοότητας’ που διακρίνει τους ‘υπηκόους’ του κράτους, αυτούς που ανήκουν στο ίδιο ‘γένος’, από όλους τους υπόλοιπους. Η διακριτική αυτή αντιμετώπιση, ωστόσο, αντιστοιχεί στα παραδοσιακά κράτη και όχι στη σύγχρονη έννοια της δημοκρατίας,¹⁸ η οποία -πολύ περισσότερο σε ενωσιακό επίπεδο- οφείλει να είναι συμπεριληπτική.

β. Η θεωρία περί μη ύπαρξης ευρωπαϊκού δήμου

Ως άμεση απόρροια της παραπάνω οργανικής-πολιτισμικής πρόσληψης του λαού συνάγεται άμεσα και αβίαστα το συμπέρασμα περί μη ύπαρξης ενός ευρωπαϊκού λαού / δήμου (*No-Demos-These*),¹⁹ δεδομένου ότι λείπουν τόσο τα υποκειμενικά στοιχεία (η συνείδηση μιας κοινής συλλογικής ταυτότητας και νομιμοφροσύνης) όσο και οι αντικειμενικές προϋποθέσεις, δηλαδή οι οργανικές-πολιτισμικές ομοιότητες που θα μπορούσαν να γεννήσουν τις πρώτες.²⁰

¹⁶ Πρβλ. την εξαιρετική ανάλυση του τιμώμενου στον ανά χείρας τόμο, Ζ. Παπαδημητρίου, *Ο ευρωπαϊκός ρατσισμός. Εισαγωγή στο φυλετικό μίσος*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2000, 117 επ., ιδίως 126.

¹⁷ Βλ. C. Schmitt, *Der Begriff des Politischen* (1932), Berlin: Duncker & Humblot 1979, σ. 13 επ. (κυρίως 17 επ.).

¹⁸ Έτσι και Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση, Κριτική θεώρηση των σχέσεων πριν και μετά το Μάαστριχτ*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 1996, σ. 114-5.

¹⁹ Isensee, ‘Nachwort. Europa – die politische Erfindung eines Erdteils’, *όπ.π.*, σ. 133-4: «Δεν υπάρχει ευρωπαϊκός λαός, μόνον οι λαοί των ευρωπαϊκών κρατών. ... Η εισαγωγή μιας δικαίως τυποποιημένης ενωσιακής πολιτότητας, η οποία προσδίδεται βάσει της ιθαγένειας ενός Κράτους-Μέλους, δεν μπορεί να δημιουργήσει έναν λαό της Ένωσης, ως πολιτική ενότητα, ένα ευρωπαϊκό έθνος. Συνεπώς, λείπει και το υποκείμενο μιας πιθανής ευρωπαϊκής Δημοκρατίας: ο ευρωπαϊκός λαός. Δεν υπάρχει δημοκρατία χωρίς δήμο. ... Αφού λείπει ο λαός, λείπει και ένα στοιχείο του κράτους, και μ’ αυτό η συνταγματικοπολιτική ικανότητα ανάδυσης μιας δημοκρατίας».

²⁰ S. Dellavalle, ‘Für einen normativen Begriff von Europa: Nationalstaat und europäische Einigung im Lichte der politischen Theorie’, σε: Armin v. Bogdandy (επιμ.), *Die europäische Option*, Baden-Baden: Nomos 1993, σ. 237 επ. (253). Πρβλ. την κριτική παρατήρηση του Δ. Τσάτσου, *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Αθήνα: Πόλις 2007, σ. 92: «Οι ισχυρισμοί ότι δεν υφίσταται ‘ευρωπαϊκός δήμος’ προϋποθέτουν την αποδοχή ενός *αδιανόητου εννοιολογικού θετικισμού*, που αρνείται την ιστορικότητα των εννοιών κι έτσι αποδίδει στους όρους ‘δήμος’ ή ‘κοινή γνώμη’ ένα οριστικό και αμετάβλητο, *δηλαδή ιστορικά αποστεωμένο περιεχόμενο*, που δεν αγγίζεται από την εξέλιξη του ιστορικού χώρου εφαρμογής τους ή και τη μεταφορά τους σε ετεροειδείς ιστορικούς όρους».

Θα μπορούσαν να διακριθούν δύο εκδοχές της θεωρίας περί μη ύπαρξης ευρωπαϊκού δήμου.²¹ Η ήπια εκδοχή δέχεται ότι δεν υφίσταται *ακόμη* ευρωπαϊκός δήμος, ενόψει της απουσίας ή της υποτυπώδους μόνο ύπαρξης μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, την οποία ο δήμος προϋποθέτει, δεν μπορεί, ωστόσο, να αποκλειστεί η ανάδυσή του στο μέλλον.²² Η σκληρή εκδοχή όχι μόνον αποκλείει μια τέτοια εξέλιξη ως μη ρεαλιστική αλλά και την απορρίπτει ως μη ευκαταία. Το επιχείρημα είναι ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει ως σκοπό ή στόχο τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού έθνους αλλά την ολοένα στενότερη ένωση των λαών της Ευρώπης.

Το πρόβλημα με τη θεωρία αυτή είναι ότι εμφανίζει το ζήτημα του ‘ευρωπαϊκού λαού’ και το ζήτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησης της Ένωσης υπό τη μορφή διλήμματος: είτε ο ‘ευρωπαϊκός λαός’ θα διαμορφωθεί, υποκαθιστώντας τους εθνικούς λαούς και αποτελώντας την υποκειμενική βάση της ευρωπαϊκής δημοκρατίας, είτε, εν απουσία του, η νομιμοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα συνεχίσει να απορρέει κατά κύριο λόγο από τα κράτη με αποτέλεσμα η Ένωση να μην απολαμβάνει πρωτογενούς νομιμοποίησης, επομένως να μη δικαιούται να αξιώνει ‘υπεροχή’ για το δίκαιό της.

Όταν οι θιασώτες της εθνο-πολιτισμικής πρόσληψης αποδέχονται ότι δεν υπάρχει ακόμη ευρωπαϊκός λαός, υπονοούν και ότι η Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία βρίσκεται σε μια προ-κρατική κατάσταση και στερείται δημοκρατικής νομιμοποίησης. Αυτή η λανθασμένη κατανόηση είναι που επιφέρει τη σχέση αποκλεισμού ή μηδενικού αθροίσματος μεταξύ της Ένωσης και των Κρατών-Μελών της. Αν ο δήμος ταυτίζεται με το λαό υπό οργανική έννοια, τότε είναι προφανές ότι ένας ευρωπαϊκός δήμος δεν μπορεί να υπάρξει παρά σε αντικατάσταση των εθνικών/κρατικών δήμων. Σύμφωνα με αυτή την πρόσληψη, η εθνικότητα, με την οργανική της έννοια δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ιθαγένεια (το νομικό δεσμό με ένα κράτος) και την πολιτότητα (την απόλαυση δικαιωμάτων και την υπαγωγή στις αντίστοιχες υποχρεώσεις).

Η θεωρία περί ανυπαρξίας ευρωπαϊκού λαού, υπό την εθνο-πολιτιστική έννοιά του, έχει δεχτεί κριτική από δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες,²³ οι οποίες και σηματοδοτούν μια ευρωκεντρική και μια πλουραλιστική πρόσληψη της ίδιας έννοιας αντίστοιχα.

²¹ Weiler, ‘Der Staat ‘über alles’’, *όπ.π.*, σ. 102.

²² Την εκδοχή αυτή δείχνει να αποδέχεται και το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο στην απόφασή του *Maastricht*. Έτσι και Χρυσόγονου, *Το μετέωρο βήμα της Ευρώπης*, σ. 55· Α. Μανιτάκη, ‘«Πλήθος - Δήμος - Λαός», τρία πλάσματα αναγκαία της αρχαίας, της σύγχρονης και της ευρωπαϊκής δημοκρατίας’, σε: Εταιρία Παιδείας και Πολιτισμού Εντελέχεια. Α. Βάσση (επιμ.), *Παράδοση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Ταξιδευτής 2006, σ. 87 επ. (102).

²³ Πρβλ. Weiler, ‘Der Staat ‘über alles’’, *όπ.π.*, σ. 112 επ.

2. Η κατάφαση της ύπαρξης ή δυνατότητας ύπαρξης ευρωπαϊκού λαού

Το πρώτο ρεύμα σκέψης που προσπαθεί να καταρρίψει τη θεωρία περί ανυπαρξίας ευρωπαϊκού λαού στηρίζεται στον ισχυρισμό ότι η θεωρία αυτή προβαίνει σε λανθασμένη ανάγνωση των ανθρωπολογικών δεδομένων στην Ευρώπη. Αντίθετα με ό,τι διαλαμβάνεται ως υφιστάμενη κατάσταση, στην πραγματικότητα υπάρχει μια ευρωπαϊκή συνείδηση κοινωνικής συνοχής, μια κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα²⁴ και ένα συλλογικό συναίσθημα που γεννάει νομιμοφροσύνη προς τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και προσδίδει σε αυτούς δημοκρατική νομιμοποίηση, πέραν της έμμεσης και διαμεσολαβημένης από τις κυβερνήσεις. Υπάρχει σε μεγάλο βαθμό κοινή ιστορία και κοινές πολιτιστικές συνήθειες, καθώς και κοινές σταθερές μιας ευρωπαϊκής συνείδησης.²⁵ Η ύπαρξη κοινής μητρικής γλώσσας, εξάλλου, δεν μπορεί να αποτελεί *conditio sine qua non*, όπως αποδεικνύουν τα παραδείγματα της Ελβετίας και του Βελγίου. Συνεπώς υπάρχει ένας ευρωπαϊκός λαός και το πρόβλημα επικεντρώνεται στη λειτουργία των θεσμών ή/και στο μεταξύ τους συσχετισμό δυνάμεων. Δηλαδή, το δημοκρατικό έλλειμμα περιορίζεται στις διαδικασίες παραγωγής της πολιτικής βούλησης, όπως π.χ. στην αδύναμη θέση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Ο υφιστάμενος, ωστόσο, ευρωπαϊκός λαός μπορεί, μέσω των κατάλληλων θεσμικών διαρρυθμίσεων, να προσδώσει δημοκρατική νομιμοποίηση στο κοινοτικό νομοπαραγωγικό σύστημα και να αξιώσει αυτό να ‘υπερέχει’ έναντι των επιμέρους εθνικών νομικών συστημάτων.²⁶

Το δεύτερο ρεύμα σκέψης, με μεγαλύτερη μάλλον πειστικότητα και αξία, εκκινεί από την παραδοχή ότι η συνείδηση συμμετοχής σε έναν λαό και η εθνική ταυτότητα, ειδικά σε συγκεκριμένες μεταβατικές φάσεις, παράγεται από μηχανισμούς κοινωνικής μηχανικής και συνιστά μια τεχνητή κατασκευή, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από αυτόν

²⁴ Πρβλ. F. Mayer / J. Palmowski, ‘European Identities and the EU - The Ties that Bind the Peoples of Europe’, *Journal of Common Market Studies* 2004, σ. 573 επ. (591 επ.).

²⁵ Πρβλ. P. Häberle, ‘Gemeineuropäisches Verfassungsrecht’, σε: R. Bieber / P. Widmer (επιμ.), *Der europäische Verfassungsraum*, Zürich: Schulthess 1995, σ. 361 επ. (364-5). Ο Isensee, ‘Vorrang des Europarechts und deutsche Verfassungsvorbehalte’, – offener Dissens’, σε: J. Burmeister (επιμ.), *Verfassungsstaatlichkeit, Festschrift für K. Stern z. 65. Geb.*, Μόναχο: C.H. Beck 1997, σ. 1239 επ. (1251-2), κάνει ακόμη λόγο και για κοινές παραδόσεις, κυρίως την κληρονομιά του λατινικού Χριστιανισμού, πνευματική ομοιογένεια, που οφείλεται σε καταγωγή και τρόπο ζωής, και βάσει της οποίας διαφοροποιούνται τόσο από τους μουσουλμανικούς λαούς της Αφρικής και της Ασίας, όσο και από τους ορθόδοξους της ευρωπαϊκής Ανατολής.

²⁶ Πρβλ. G. Robbers, ‘Ο Ευρωπαϊκός Λαός ως Φορέας της Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας’, σε: Α. Μανιτάκη / Λ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Η προοπτική ενός Συντάγματος για την Ευρώπη*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας 2003, σ. 203 επ. (206).

που θα ομολογούσαν οι υποστηρικτές της οργανικής πρόσληψης του λαού.²⁷ Από αυτή την άποψη η εθνική ταυτότητα και συνείδηση είναι στοιχεία πολύ πιο ρευστά, ασταθή και μεταβαλλόμενα. Μπορούν αναντίρρητα να δομηθούν²⁸ ως αποτέλεσμα μιας συνειδητής απόφασης και δεν χρειάζεται απαραίτητα να είναι αντανάκλαση μιας ήδη υπάρχουσας συνείδησης.²⁹ Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, παρ' ότι θεωρητικά η ύπαρξη ενός έθνους λειτούργησε ως προϋπόθεση ίδρυσης ενός κράτους, η ιστορική εμπειρία αποδεικνύει ότι συχνά το κράτος ήταν αυτό που κατασκεύασε και συγκρότησε το έθνος, τόσο μέσω του Συντάγματος,³⁰ όσο και ορίζοντας ως επίσημη μια συγκεκριμένη γλώσσα ή διάλεκτο και προωθώντας μια συγκεκριμένη ανάγνωση της ιστορίας.³¹ Αν τα παραπάνω γίνουν αποδεκτά, καθίσταται σαφές ότι η κατασκευή ενός ευρωπαϊκού λαού δεν είναι αδύνατη, προϋποθέτει, όμως, τη σχετική πολιτική βούληση και μπορεί να συντελεστεί στο προσεχές μέλλον. Είναι, ωστόσο, προφανές ότι τόσο η εθνοκεντρική προσέγγιση του δήμου, όσο και η άποψη περί ύπαρξης ή δυνατότητας 'κατασκευής' ενός ευρωπαϊκού δήμου δεν αποτελούν παρά τις δύο όψεις του ίδιου

²⁷ Τη σημασία της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ φύσης και πολιτισμού στη δημιουργία ενός λαού επισημαίνει ήδη το 1934 (1^η έκδοση) ο Heller, *Staatslehre*, σ. 182, ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά: «Η ρομαντική θεωρία σχετικά με την ύπαρξη μιας πρωτογενούς ουσίας του πνεύματος του λαού, η οποία επενεργεί ως δημιουργός κάθε πολιτικής και άλλης πολιτισμικής πραγματικότητας στο βάθος του ιστορικού βίου δεν βρίσκει έρεισμα στην εμπειρική ιστορία και ανήκει στο βασίλειο της καθαρής μεταφυσικής. Από την άλλη, πεπλανημένη είναι και η σκέψη ότι ο λαός μπορεί να νοηθεί ως μετρήσιμο σύνολο μεμονωμένων επιρροών του περιβάλλοντος ή ως το σύνολο των μελών του που ζουν μια δεδομένη στιγμή. Ο λαός έχει το χαρακτήρα μιας ιστορικής κατασκευής.»

²⁸ Πρβλ. S. Hall / D. Held / A. McGrew, *Η νεωτερικότητα σήμερα. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Αθήνα: Σαββάλας 2003, σ. 426 επ.

²⁹ Weiler, 'Der Staat "über alles"', *ό.π.π.*, σ. 113.

³⁰ Πρβλ. H. Kelsen, *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, Tübingen: J.C.B. Mohr ²1929, σ. 15, ο οποίος επιχειρώντας να ορίσει το λαό καταλήγει ότι η ενότητα του λαού δεν είναι παρά μια, κατά βάση, νομική πραγματικότητα, «είναι η ενότητα της κρατικής δικαιοκτικής τάξης, η οποία ρυθμίζει τη συμπεριφορά των ανθρώπων που υπόκεινται στους κανόνες της». Αμφίσημος ο A. Μανιτάκης, *Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης αντιμέτωπο με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία*, Αθήνα: Παπαζήση 2004, σ. 114-5, διακηρύσσει: «Ο ευρωπαϊκός δήμος θα είναι, τελικά και ταυτόχρονα, το δημιούργημα και ο δημιουργός του ευρωπαϊκού Συντάγματος. Το ίδιο το Σύνταγμα θα αποτελεί, παράλληλα, πράξη συστατική της πολιτικής συγκρότησης αυτού του πολιτικού υποκειμένου και ταυτόχρονα το πιο λαμπρό και το πιο αδιάψευστο κατασκευασμά του».

³¹ Heller, *Staatslehre*, σ. 186: «Ούτε το έθνος ούτε ο λαός επιτρέπεται να θεωρούνται ως φυσικές ενότητες, οι οποίες προϋπήρχαν της κρατικής ενότητας, την οποία και συγκρότησαν αυτοδυνάμως. Συχνά ήταν ... αντίθετα η κρατική ενότητα, η οποία καλλιέργησε τη 'φυσική' ενότητα του λαού και του έθνους. Το κράτος δύναται με τα μέσα εξουσίας που διαθέτει, ακόμη και από γλωσσικά και ανθρωπολογικά διαφορετικούς λαούς να φτιάξει έναν ενιαίο.»

νομίματος, καθώς υφαίνονται γύρω από την αξιωματική παραδοχή ότι η πολιτική κοινότητα δεν μπορεί να δομηθεί παρά βάσει ενός ομογενοποιημένου δήμου.³²

3. Η εναλλακτική εκδοχή του δήμου ως πολιτικής ενότητας

Η κριτική στην παραπάνω αντίληψη ερείδεται στον ισχυρισμό ότι η οργανική και εθνοπολιτισμική πρόσληψη του έθνους δεν είναι η μοναδική· αντίθετα, μπορεί να οραματιστεί κανείς έναν ευρωπαϊκό δήμο, ο οποίος να νομιμοποιεί την εξουσία και να προσδίδει δημοκρατική αυθεντία σε μια πολιτική κοινωνία χωρίς να υπόκειται στους περιορισμούς της εθνο-πολιτισμικής πρόσληψης. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα είναι που διαφοροποιεί την Ευρωπαϊκή Ένωση και της προσφέρει μια ηθικοπολιτική υπεροχή, το γεγονός δηλαδή ότι προσφέρει μια διαφορετική κατανόηση της έννοιας του ‘ανήκειν’ σε έναν λαό ή δήμο,³³ βασιζόμενη στις κοινές αξίες και σε μια κοινή αντίληψη δικαιωμάτων και κοινωνικών υποχρεώσεων, η οποία υπερβαίνει τις εθνοτικές και εθνικές διαφορές. Οι αξίες αυτές δεν μπορεί παρά να είναι τα ιδανικά του συνταγματισμού, και ειδικότερα η ελευθερία, η πολιτική συμμετοχή και η κοινωνική αλληλεγγύη.³⁴

Ο διαχωρισμός του δήμου από το έθνος καθιστά θεωρητικά δυνατό το μοντέλο των πολλαπλών δήμων, οι οποίοι συνυπάρχουν, εν είδει ομόκεντρων κύκλων, επιτρέποντας σε ένα υποκείμενο να φέρει πολλαπλές συντρέχουσες ταυτότητες. Το αίσθημα της ταυτότητας και της ταυτοποίησης πηγάζει από την ίδια πηγή της ανθρώπινης πρόσδεσης, αν και με διαφορετική ένταση (*variable geometry*).³⁵ Στην περίπτωση της εθνο-πολιτισμικής ταύτισης, η πρόσδεση αυτή ερείδεται στη γλώσσα, τη μουσική, τα ήθη, τα φαγητά· στην περίπτωση της πολιτικής ταύτισης στις πολιτικές αξίες. Συνεπώς, δεδομένης της ομοιογένειας των αξιών μεταξύ κρατών και κοινότητας, δεν μπορεί να γίνει δεκτή η θεωρία του μηδενικού αθροίσματος, σύμφωνα με την οποία η υιοθέτηση

³² K. Nicolaïdis, “We all the Peoples of Europe...”, *Foreign Affairs* 2004, σ. 97 επ. (101).

³³ Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο Κ. Παπανικολάου, ‘Η αναθεώρηση των Συνθηκών και η συνταγματική προοπτική της Ένωσης’, σε: Παπαδημητρίου / Καρινηιάδη / Παπανικολάου, *Η Συνέλευση για το Μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, σ. 45 επ. (51): «Όσο η Ευρώπη αναζητά το δικό της Λαό με όρους της πολιτικής θεωρίας του Διαφωτισμού, τόσο δεν θα βρίσκει το δικό της Σύνταγμα και, συνεπώς, ούτε την πρωτογενή ούτε την τεκμαιρόμενη δημοκρατική νομιμοποίηση του θεσμικού της συστήματος».

³⁴ Τα δύο τελευταία στοιχεία θεωρεί αξιοποιήσιμα για την κατασκευή της ευρωπαϊκής ταυτότητας και ο Π. Μαντζούφας, ‘Εθνική και ευρωπαϊκή ταυτότητα: ένα παλιό πρόβλημα σε ένα νέο πεδίο’, σε: Π. Νάσκου-Περράκη, *Διοικητικό Δίκαιο. Συνταγματικό Δίκαιο. Πρόσφατες εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 2005, σ. 143 επ. (146).

³⁵ Weiler, ‘Der Staat ‘über alles’’, *όπ.π.*, σ. 130.

μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας θα έθετε σε διακινδύνευση την εθνική, επειδή οι οργανικές-πολιτισμικές ταυτίσεις είναι βαθιά ριζωμένες στο υποκείμενο. Αντιθέτως, η ιστορική εμπειρία επιβεβαιώνει ότι υπό την ευρωπαϊκή σκέπη αναδύονται εντονότερες και οι ιδιαίτερες εθνικές, περιφερειακές και τοπικές ταυτότητες. Ο λαός υπό αυτή του την έννοια δεν προϋπάρχει του Συντάγματος, υπάρχει επειδή τον ανήγαγε το Σύνταγμα σε πολιτική ενότητα.³⁶

Υπό το φως της θεωρίας του συνταγματικού πλουραλισμού, ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός, νοούμενος ως σύνθεση των συνταγμάτων των επιμέρους επιπέδων, δεν προϋποθέτει, αλλά συνδυάζεται με την ύπαρξη ή τη διαμόρφωση πολλαπλών ‘δήμων’,³⁷ που λειτουργούν σε διαφορετικά επίπεδα και τους οποίους συνέχουν διαφορετικά στοιχεία. Οι ‘δήμοι’ αντανακλούν και παρακολουθούν τις πολλαπλές ταυτότητες των ευρωπαίων πολιτών· και αντιστρόφως, οι τελευταίοι συμμετέχουν σε πολλαπλούς δήμους.³⁸ Οι τομές στο σώμα των ευρωπαίων πολιτών και, άρα, οι ταυτοποιήσεις τους είναι τόσο κάθετες (εθνικές, περιφερειακές / χωρικό επίπεδο) όσο και οριζόντιες (κοινότητα συμφερόντων, ιδεολογιών, φυλετικών, έμφυλων ή σεξουαλικών ταυτοτήτων και αισθητικών επιλογών).

Ο ευρωπαϊκός ‘δήμος’ ως πολιτική έννοια, απαλλαγμένη ομογενοποιητικών φιλοδοξιών, αποτελεί και αυτός μια οντότητα νοούμενη σε συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης, σε «αέναη ολοκλήρωση»,³⁹ όπως, εξάλλου, και το ίδιο το Σύνταγμα της Ευρώπης. Ορθότερα, «ο ίδιος ο λαός αποτελεί μια διαδικασία».⁴⁰ Και βέβαια, είναι αναγκαστικά ένας δήμος πλουραλιστικός, υπό την έννοια ότι είναι πολυεθνικός,

³⁶ M. Troper, ‘L’ Europe politique et le concept de souveraineté’, σε: Beaud O. / Lechevalier A. / Pernice I./ S. Strudel (επιμ.), *L’ Europe en voie de constitution - Pour un bilan critique des travaux de la Convention*, Bruxelles: Bruylant 2004, σ. 117 επ. (132). Α. Μανιτάκη, ‘Το τέλος της ‘συνταγματοποίησης’ της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή η αρχή μιας άλλης, *ΤοΣ - Ειδικό τεύχος 2007, Η πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης και η ανάδυση του ευρωπαϊκού συνταγματισμού*, σ. 3 επ. (14).

³⁷ Για την θεωρία των πολλαπλών Δήμων, της παράλληλης, δηλαδή, ένταξης ενός πολίτη στην εθνική, τοπική και ευρωπαϊκή πολιτική κοινότητα, βλ. κυρίως τις αναλύσεις του J.H.H. Weiler, ‘European Neo-constitutionalism: in Search of Foundation for the European Constitutional Order’, *Political Studies* 1996, σ. 517 επ. (526), του ίδιου, ‘Does Europe Need a Constitution?’, *Demos, Telos and the German Maastricht Decision*, *European Law Journal* 1995, σ. 219 επ., του ίδιου, ‘Demos, Telos and the German Maastricht Decision’, *European Law Journal* 1995, σ. 219 επ., (224-245). Προς την ίδια κατεύθυνση και Μανιτάκη, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδεις έννοιες*, Τόμος I, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 2004, σ. 400 επ.

³⁸ Πρβλ. και Τσάτσου, *Η έννοια της δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, σ. 42.

³⁹ Τσάτσου, *ibid*, σ. 99.

⁴⁰ Robbers, ‘Ο Ευρωπαϊκός Λαός ως Φορέας της Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας’, *όπ.π.*, σ. 205.

πολυγλωσσικός, πολυθρησκευτικός και πολυκρατικός,⁴¹ και μάλιστα βάσει μιας συνειδητής απόφασης.⁴² Συντίθεται δε από τα υποκείμενα που «αναδεικνύει η θεσμικά πολυεπίπεδη και πολυκρατικά οργανωμένη συμβίωση των πολιτών» της ευρωπαϊκής Συμπολιτείας.⁴³ Χαρακτηρίζεται από την αρχή της συνταγματικής ανοχής⁴⁴ και τοποθετείται στην καρδιά της ευρωπαϊκής υπερεθνικότητας. Συνέχεται από την υιοθέτηση ενός «ευρωπαϊκού συνταγματικού πατριωτισμού» και γενικότερα ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτικού πολιτισμού,⁴⁵ υποστασιοποιείται με την ελεύθερη κίνηση και εγκατάσταση στο εσωτερικό της «ευρωπαϊκής επικράτειας», με την υλοποίηση ευρωπαϊκών πολιτικών συνοχής και, γενικότερα, με την απόλαυση ολοένα διευρυνόμενων στην ενωσιακή σφαίρα πολιτικών, ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

4. Συνταγματισμός χωρίς συντακτική εξουσία

Από μια άλλη οπτική γωνία⁴⁶ του συνταγματικού πλουραλισμού μπορεί να ασκηθεί η κριτική ότι και αυτή ακόμη η ασθενής και πολιτική έννοια του δήμου αποτελεί μια συντηρητική κατασκευή, καθώς, σε επίπεδο θεωρητικής πρόσληψης, αφήνει ανέπαφη τη συμβατική κρατοκεντρική δομή, αναζητώντας έναν -οπωσδήποτε νοούμενο- λαό, που θα ασκήσει τη συντακτική του εξουσία για να θέσει σε ισχύ ένα Σύνταγμα. Αντίθετα, αυτό που έχει αξία είναι η απελευθέρωση και από το βολονταρισμό που ακολουθεί τις νεωτερικές αντιλήψεις και τοποθετεί τον -με όποιο τρόπο νοούμενο- λαό στο κέντρο του ενδιαφέροντος. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, αυτό που έχει σημασία είναι η προσήλωση στις αρχές του φιλελεύθερου δημοκρατικού συνταγματισμού, οι οποίες πρέπει να καθοδηγούν τις δικαικές πρακτικές. Δεν μπορεί να

⁴¹ Τσάτσου, *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, σ. 95.

⁴² Ξ. Γιαταγάνα, *Η μακρά πορεία συνταγματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Από το διεθνές δίκαιο στην ομοσπονδία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 2003, σ. 28.

⁴³ Τσάτσου, *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, σ. 93.

⁴⁴ Βλ. J.H.H. Weiler, 'To Be a European Citizen: Eros and Civilization', σε: του ίδιου, *The Constitution of Europe. "Do the new clothes have an emperor?" and other essays on the European Integration*, Cambridge: CUP 1999, σ. 324 επ.

⁴⁵ Πρβλ. και Ε. Βενιζέλου, 'Το ευρωπαϊκό Σύνταγμα ως βάση ενός νέου πολιτικού πολιτισμού: αμηχανίες και δυνατότητες', σε: του ίδιου, *Η πρόκληση του ευρωπαϊκού Συντάγματος*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 2003, σ. 65 επ. (75): «...ο πολιτικός πολιτισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης οριοθετείται από τον πολιτικό πολιτισμό των κρατών μελών της. Ο δεύτερος θέτει όρια στην ανάπτυξη και ολοκλήρωση του πρώτου».

⁴⁶ M. Kumm, 'The jurisprudence of Constitutional Conflict: Constitutional Supremacy in Europe before and after the Constitutional Treaty', *European Law Journal* 2005, σ. 262 επ. (306).

γίνει, συνεπώς, δεκτή η θέση ότι για να υπάρξει Σύνταγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης πρέπει να προϋπάρχει ένας ευρωπαϊκός λαός, έστω και με την πολιτική του έννοια.⁴⁷

Η αντίληψη αυτή αρνείται τον κεντρικό ρόλο και τη σημασία του λαού, και γενικότερα οποιουδήποτε υποκειμένου. Εμφανίζεται έτσι πιο ριζοσπαστική ιδεοτυπικά, επικαλούμενη ένα διαφορετικό κανονιστικό θεμέλιο: τις αρχές της δημοκρατικής και φιλελεύθερης πολιτικής ηθικής, όπως τις κατανοούν, τις επεξεργάζονται και τις μετατρέπουν σε πρακτική τα πολιτικά υποκείμενα στην Ευρώπη. Αντίθετα, τόσο η ιδέα ενός έσχατου νομικού κανόνα, ο οποίος εγκαθιδρύει και συντάσσει μια έννομη τάξη, όσο και η βολονταριστική πίστη στην ύπαρξη ενός συλλογικού υποκειμένου που συνιστά την έσχατη πηγή εξουσίας, έστω και υπό τη μορφή ενός συνταγματικά ανεκτικού δήμου, συνδέονται με μια κρατικιστική πρόσληψη του νομικού και πολιτικού κόσμου. Η ιδέα της λαϊκής ή εθνικής κυριαρχίας αντικατέστησε εκείνη της κυριαρχίας του Μονάρχη, ως έσχατη πηγή νομιμοποίησης και ως τόπος της κυριαρχίας το 18^ο αιώνα σε μια προσπάθεια συμφιλίωσης της κυρίαρχης εξουσίας με τη δημοκρατία.⁴⁸ Από την άλλη πλευρά, η ιδέα ενός έσχατου νομικού κανόνα και ενός ιστορικού πρώτου Συντάγματος που αποδίδεται στο λαό φαίνεται να είναι ικανή να συμφιλιώσει τη λαϊκή κυριαρχία με μια θετικιστική και εθνοκεντρική πρόσληψη του συνταγματισμού.

Με αυτό τον τρόπο δομείται ένας νομικός και πολιτικός κόσμος γύρω από την έννοια του κράτους που εγκαθιδρύει το δικό του νομικό σύστημα. Το τελευταίο ανάγεται στο ιστορικά πρώτο Σύνταγμα που αποτέλεσε προϊόν της βούλησης του λαού ή του έθνους και απολαύει υπεροχής. Το διεθνές δίκαιο, που ασχολείται με τη σχέση μεταξύ κρατών, νομιμοποιείται βάσει της δικής τους συναίνεσης. Υπό αυτό το δυαδικό μοντέλο, η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να είναι είτε διεθνής οργανισμός, βασισμένος σε συνθήκες, τις οποίες έχουν συνολογήσει τα κράτη (οπότε υπερισχύει καθέκαστο εθνικό Σύνταγμα), είτε κράτος, που νομιμοποιείται από τον ευρωπαϊκό λαό (οπότε ισχύει η 'υπεροχή' του κοινοτικού δικαίου). Ιδεοτυπικά δεν υπάρχει χώρος για μια τρίτη εκδοχή. Ειδικότερα, δεν υπάρχει χώρος για την Ευρωπαϊκή Ένωση ως κοινότητα αξιών, που δεν

⁴⁷ *Contra* J.H.H. Weiler, 'In Defence of the Status Quo: Europe's Constitutional Sonderweg', σε: J.H.H. Weiler / M. Wind (επιμ.), *European Constitutionalism Beyond the State*, Cambridge: CUP 2003, σ. 7 επ.· Μανιτάκη, *Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης αντιμέτωπο με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία*, σ. 112.

⁴⁸ Πρβλ. A. Jakab, 'Neutralizing the Sovereignty Question. Compromise Strategies in Constitutional Argumentations before European Integration and Since', *EuConst* 2006, σ. 375 επ. (377-8).

είναι ούτε διεθνής οργανισμός ούτε κυρίαρχο κράτος.⁴⁹ Ωστόσο, αυτή ακριβώς, η τρίτη εκδοχή είναι η καταλληλότερη και προσφορότερη πρόσληψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁵⁰

Η κριτική αυτή στην ιδέα του πολιτικού δήμου είναι μάλλον αυστηρή, καθώς η αντίληψη του συνταγματισμού ως ιδανικού φαινομενικά μόνο απομακρύνεται από την ιδέα αυτή. Στο βαθμό που ο δήμος ή λαός συγκροτείται ακριβώς με άξονα και ενοποιητικό στοιχείο αρχές και αξίες, δικαιώματα και υποχρεώσεις, η δημοκρατική και φιλελεύθερη πολιτική πρακτική αποκτάει σάρκα και οστά, δεδομένου ότι γίνεται αποδεκτή και από τα ατομικά υποκείμενα, αλλά και από το συλλογικό υποκείμενο που καλείται να την υλοποιήσει. Επομένως, η αποδοχή της δυνατότητας συγκρότησης ενός πολιτικού ευρωπαϊκού δήμου όχι μόνο δεν έρχεται σε αντίθεση με την κεντρική σημασία των αρχών του συνταγματισμού, αλλά δικαιώνει τις τελευταίες και αποδεικνύει στην πράξη τη δύναμή τους. Ακόμη περισσότερο: ο δήμος υπό την πολιτική του έννοια δεν χρειάζεται και δεν μπορεί να νοηθεί ως προϋπόθεση του Συντάγματος, στην ιδανική του πρόσληψη ως νομική αποτύπωση της κοινωνικής και φιλελεύθερης δημοκρατίας, αλλά ως απαύγασμά του.⁵¹ Η διαφορά ανάμεσα στις δύο αντιλήψεις παραμένει, συνεπώς, μόνο στο επίπεδο της θεωρητικής σύλληψης και αναφέρεται στο φιλοσοφικό ερώτημα της σημασίας ή μη του συλλογικού υποκειμένου ή του υποκειμένου εν γένει.

Σε κάθε περίπτωση, είτε αποδώσει κανείς σημασία στη συγκρότηση ενός ευρωπαϊκού δήμου, ως πολιτικής ενότητας, είτε αρκεστεί στις θεμελιώδεις αρχές και αξίες του συνταγματισμού, ο τελευταίος -και σε ευρωπαϊκό επίπεδο- δεν μπορεί να νοηθεί παρά ως μια διαρκής διαδικασία με κινηματικά χαρακτηριστικά. Η σύλληψη του ευρωπαϊκού συνταγματισμού και του ευρωπαϊκού 'δήμου' ως διαδικασιών και, άρα, η άρνηση αναγνώρισης οποιασδήποτε τελεολογίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης προκαλούν αναγκαστικά μια αβεβαιότητα, που απεικονίζεται στη συνεχή αναζήτηση, ανεύρεση και διαφοροποίηση της ταυτότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσα από την ανάπτυξη των δυναμικών της και ως αποτέλεσμα συνεχών διαπραγματεύσεων και αναθεωρήσεων. Αυτή η διαρκής εξέλιξη αποτελεί και το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της, γιατί

⁴⁹ Kumm, 'The Jurisprudence of Constitutional Conflict', *όπ.π.*, σ. 305.

⁵⁰ Βλ. διεξοδικότερα M. Kumm, 'Beyond Golf Clubs and the Judicialization of Politics: Why Europe has a Constitution Properly So Called', *American Journal of Comparative Law* 2006- Supplement, σ. 505 επ. (517 επ.).

⁵¹ Τελικά έτσι και ο Μανιτάκης, '«Πλήθος - Δήμος - Λαός», τρία πλάσματα αναγκαία της αρχαίας, της σύγχρονης και της ευρωπαϊκής δημοκρατίας', *όπ.π.*, σ. 103: «Δεν είναι ο Δήμος ή ο Λαός που έφτιαξε τη δημοκρατία, αλλά το αντίστροφο. Το αίτημα και οι πρακτικές της δημοκρατίας, του συλλογικού αυτοπροσδιορισμού, κατασκευάζουν για τις ανάγκες τους τον Δήμο ή τον Λαό. Ο λαός δεν προϋπάρχει του Συντάγματος, είναι δημιούργημα του Συντάγματος».

ακριβώς διαφυλάσσει την πολλαπλότητα και τη διαφορά που αποτελεί την ουσία της Ευρώπης. Η ίδια αβεβαιότητα συνοδεύει και δεν μπορεί παρά να συνοδεύει και το ερώτημα περί 'υπεροχής', το οποίο, όπως πολλές φορές επισημάνθηκε ήδη, δεν μπορεί να επιλύεται με κανόνες ιεραρχικής κατάταξης.

III. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

1. Η μονιστική πρόσληψη της δημοκρατικής αρχής

α. Διακινδύνευση της εθνικής δημοκρατίας λόγω της ευρωπαϊκής ενοποίησης

Σε ένα πρώτο επίπεδο, υποστηρίζεται ότι το εθνικό κράτος αποτέλεσε το απαραίτητο και αναφαίρετο κέλυφος ανάπτυξης της δημοκρατίας. Σύμφωνα με το επιχείρημα αυτό, που εξυμνεί τη δημοκρατική αρετή των Κρατών-Μελών, τα τελευταία έχουν κατακτήσει ένα τέτοιο πλέγμα δημοκρατικών δομών και θεσμών προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ώστε η διακυβέρνηση από το λαό για το λαό είναι διασφαλισμένη μόνο στο πλαίσιο των εθνών-κρατών και κατά συνέπεια οι κυβερνήσεις και τα δικαστήρια των τελευταίων νομιμοποιούνται επαρκώς να αποφασίζουν κυριαρχικά.

Στο πλαίσιο αυτό, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση απειλεί την εθνική αντιπροσωπευτική δημοκρατία, καθώς η κοινοτική νομοπαραγωγική εξουσία, ιδιαίτερα δε οι Κανονισμοί που διαθέτουν άμεση ισχύ, εκφεύγουν του ελέγχου των εθνικών κοινοβουλίων και, συνεπώς, της οποιασδήποτε αναφοράς στον (εθνικό) λαό. Παράλληλα, η οικονομική και νομισματική πολιτική αποφασίζεται και διενεργείται από τη μη ελεγχόμενη δημοκρατικά Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, η οποία εξοπλίζεται με ανεξαρτησία απέναντι στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και στα Κράτη-Μέλη.⁵² Η εξαίρεση από τη δημοκρατική αρχή με σκοπό την προστασία της σταθερότητας του νομίσματος και την αποφυγή πολιτικών παρεμβάσεων νομιμοποιείται, βέβαια, εφόσον και καθόσον προβλεφθεί συνταγματικά. Αυτό, ωστόσο, δεν θεωρείται επαρκές για να αναπληρωθεί η 'δημοκρατική ουσία' που χάνεται, λόγω της ανεξαρτησίας της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Η μέσω του Κοινοβουλίου ασκούμενη εξουσία του λαού απομειώνεται και τα συμμετοχικά δικαιώματα των πολιτών υποσκάπτονται.

⁵² Άρθρο 108 (πρώην 107) ΣυνθΕΚ. Πρβλ. και Κ. Γώγου, 'Το Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών ως φορέας 'παράπλευρης' κοινοτικής εξουσίας. Ζητήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης υπό την οπτική γωνία του ελληνικού Συντάγματος', *ΤοΣ* 2003, σ. 49 επ.

Η εξασθένηση της εθνικής δημοκρατίας λόγω της συμμετοχής στην Ευρωπαϊκή Ένωση ενισχύεται από την επέκταση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης σε τομείς που θεωρούνται κλασικά εθνικοί ή κρατικοί, όπως το νόμισμα και το ποινικό φαινόμενο.⁵³ Η εκχώρηση κυριαρχικών δικαιωμάτων από το κράτος στην Ευρωπαϊκή Ένωση σημαίνει ότι τόσο το Κοινοβούλιο του Κράτους, όσο και κάθε πολίτης του, χάνουν μέρος της εξουσίας επιρροής τους στη διαδικασία λήψης των πολιτικών αποφάσεων, εφόσον μέρος των τελευταίων λαμβάνεται πλέον από όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης που δεν αντλούν τη νομιμοποίησή τους από τον (εθνικό) λαό. Επιπλέον, δεδομένου ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έλκει τη δημοκρατική της νομιμοποίηση (και) από τους λαούς των Κρατών-Μελών, οι οποίοι αντιπροσωπεύονται κυρίως στα εθνικά, αλλά και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο,⁵⁴ η υπερβολική ενίσχυση των καθηκόντων και εξουσιών της θα εξασθένιζε τη δύναμη των εθνικών Κοινοβουλίων, με αποτέλεσμα τα τελευταία να μην μπορούν πλέον να νομιμοποιούν επαρκώς την εξουσία της Ένωσης. Συνεπώς, τα εθνικά Κοινοβούλια πρέπει να διατηρήσουν ουσιαστικά καθήκοντα και εξουσίες,⁵⁵ προκειμένου να ‘δανείζουν’ τη νομιμοποίησή τους αυτή και στα ενωσιακά όργανα.

β. Το ευρωπαϊκό δημοκρατικό έλλειμμα

ι. Η αδυναμία ύπαρξης δημοκρατίας

Η άλλη όψη του επιχειρήματος επικεντρώνεται στο ευρωπαϊκό επίπεδο και διαπλέκεται γύρω από τον ισχυρισμό ότι σε αντίθεση με τα Κράτη-Μέλη της, η Ένωση πάσχει από ‘δημοκρατικό έλλειμμα’,⁵⁶ το οποίο χαρακτηρίζει τις δομές παραγωγής του

⁵³ Ο Weiler, ‘Der Staat ‘über alles’’, *όπ.π.*, σ. 105, σημειώνει ότι ποιοι είναι αυτοί οι τομείς δεν είναι δεδομένο και μπορεί να συμπεριλαμβάνουν τα πιο γελοία, όπως την αντικατάσταση του βρετανικού pint, έως τα πιο υποδόρια (π.χ. το δικαίωμα στη ζωή του εμβρύου στην Ιρλανδία).

⁵⁴ Άρθρο 137 ΣυνθΕΚ. Πρβλ. και τις αποφάσεις του ΔΕΚ C-138/79, *SA Roquette Frères κ Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 29.10.1980, ΣυλλΝομ 1980, 313, σκέψη 33 και C-139/79, *Maizena GmbH κ Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 29.10.1980, ΣυλλΝομ 1980, σ. 359, σκέψη 34, στις οποίες τονίζεται ότι σύμφωνα με τη θεμελιώδη και ισχύουσα σε κοινοτικό επίπεδο δημοκρατική αρχή «...οι λαοί πρέπει να συμμετέχουν στην άσκηση της εξουσίας μέσω μιας αντιπροσωπευτικής Συνέλευσης».

⁵⁵ P. Kirchhof, ‘Η «απόφαση Μάαστριχτ» του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου’, *ΕΕΕυρΔ* 1995, σ. 85 επ. (95), με παραπομπή στην απόφαση *Maastricht* του ΓΟΣΔ, C.I.3., EuGRZ 1993, σ. 438.

⁵⁶ Βλ. Βενιζέλου, ‘Η Συνθήκη του Μάαστριχτ και ο ευρωπαϊκός συνταγματικός χώρος’, *όπ.π.*, σ. 469 επ., ο οποίος επιμένει (*ibid*, σ. 474), κυρίως, στο έλλειμμα πολιτικής και ιδεολογίας σε ενωσιακό επίπεδο. Παπαδημητρίου, *Δημοκρατία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, σ. 21 επ.· Δ. Θ. Τσάτσου, *Επίμαχες έννοιες της ευρωπαϊκής ενωσιακής τάξης. Μεθοδολογική συμβολή στην ερμηνεία των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεμάτων*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 1997, σ. 52 επ.· Ξ. Κοντιάδη, ‘Η δημοκρατική αρχή ως

δικαίου της. Το ‘δημοκρατικό έλλειμμα’ αποτελεί απόρροια της ανυπαρξίας ενός ευρωπαϊκού λαού και για το λόγο αυτό είναι αναπόφευκτο.⁵⁷ Για τον ίδιο λόγο δεν αποτελεί τρόπο άρσης του ‘δημοκρατικού ελλείμματος’ η επίρρωση του ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, το οποίο είναι απλώς αντιπρόσωπος των ευρωπαϊκών λαών και, συνεπώς, δεν διαθέτει ανεξάρτητη εξουσία και πρωτογενή νομιμοποίηση.

Σε μια παραλλαγή της κρατοκεντρικής θεώρησης, η οποία απηχεί την άποψη του φιλελεύθερου διακυβερνητισμού, η Ευρωπαϊκή Ένωση όχι μόνον δεν διαθέτει, αλλά και δεν χρειάζεται δημοκρατική νομιμοποίηση σε υπερεθνικό επίπεδο. Η νομιμοποίηση την οποία προσδίδουν στην Ένωση τα εθνικά Κοινοβούλια κατά την ψήφιση του κυρωτικού των Συνθηκών νόμου και οι κυβερνήσεις, μέσω της συμμετοχής των εκπροσώπων τους στα Συμβούλια Υπουργών, είναι αρκετή.

Βάσει και των δύο παραπάνω απόψεων, είναι προτιμότερο να περιορίζεται η συνεργασία με άλλα κράτη στη σύναψη διεθνών συνθηκών με περιορισμένο αντικείμενο και να αποφεύγεται έτσι η δημιουργία υπερεθνικών και δη δικαιοπαραγωγικών οργάνων. Οι συνθήκες αυτές συνομολογούνται από την εθνική κυβέρνηση και υπόκεινται στην κύρωση του Κοινοβουλίου και ισχύουν υπό τις προϋποθέσεις και με βάση τα ουσιαστικά δικαιικά κριτήρια των εθνικών Συνταγμάτων. Με αυτό τον τρόπο περιφρουρείται η δημοκρατία σε εθνικό επίπεδο, που είναι και η μόνη δυνατή.⁵⁸

ii. Το ‘δημοκρατικό έλλειμμα’ και η ‘υπεροχή’ του δικαίου

Μέσα από τη λογική αυτή διαδρομή το ζήτημα της δημοκρατίας συνδέεται με εκείνο της ‘υπεροχής’ ή μη του κοινοτικού δικαίου. Δεν είναι τυχαίο ότι στο επιχείρημα αυτό κατέφυγαν πολλά συνταγματικά δικαστήρια, προκειμένου να θεμελιώσουν την υπεροχή του εθνικού τους Συντάγματος. Η διαφορά στο βαθμό δημοκρατικής νομιμοποίησης μεταξύ των Κρατών-Μελών και της Ένωσης παρέχει στα πρώτα μια ηθική υπεροχή και τα νομιμοποιεί να διεκδικούν την εφαρμογή του δικού τους δημοκρατικά νομιμοποιημένου, ως παράγωγου της συντακτικής εξουσίας του λαού, Συντάγματος, έναντι και σε βάρος ακόμη του προερχόμενου από δομές μειωμένης

οργανωτική βάση της ευρωπαϊκής ενωσιακής τάξης’, σε: Μανιτάκη / Παπαδοπούλου (επιμ.), *Η προοπτική ενός Συντάγματος για την Ευρώπη*, όπ.π., σ. 243 επ.

⁵⁷ Γράφει χαρακτηριστικά ο Kirchhof, ‘Der deutsche Staat im Prozeß der europäischen Integration’, όπ.π., αρ.περ. 52: «Μια ευρωπαϊοποίηση χωρίς την προηγούμενη ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής συνείδησης και, συνεπώς, χωρίς έναν ευρωπαϊκό λαό με συγκεκριμένη ικανότητα και επιθυμία για κοινή κρατικότητα θα ήταν, από την άποψη της ιστορίας των ιδεών, αντι-ευρωπαϊκή».

⁵⁸ Weiler, ‘Der Staat ‘über alles’’, όπ.π., σ. 103.

δημοκρατικής νομιμοποίησης κοινοτικού δικαίου. Χωρίς δημοκρατική νομιμοποίηση η Ευρώπη δεν δικαιούται να διεκδικεί δικαιοκή αυθεντία.

Το επιχείρημα περί υλοποίησης της αρχής κράτους δικαίου σε ενωσιακό επίπεδο, το οποίο επιστρατεύεται από τους υπέρμαχους της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου, προσκρούει στην επίκληση της εθνικής δημοκρατίας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι η υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων και των διοικητικών αρχών να παραμερίζουν και να αφήνουν ανεφάρμοστο τον εθνικό νόμο, όταν έρχεται σε αντίθεση με άμεσα ισχύοντα κοινοτικό κανόνα δικαίου, συνεπάγεται την αποδυνάμωση του εθνικού νόμου και την ανεξαρτητοποίηση των δικαστικών και διοικητικών αρχών από τον εθνικό νομοθέτη. Το φαινόμενο περιγράφεται ως «παρακμή της κυριαρχίας του νόμου».⁵⁹ Περαιτέρω, η ‘υπεροχή’ του κοινοτικού δικαίου συνεπάγεται την ενδυνάμωση της εκτελεστικής εξουσίας, οι εκπρόσωποι της οποίας μετατρέπονται στο ενωσιακό επίπεδο σε ‘νομοθέτες’, ως μέλη του Συμβουλίου των Υπουργών, σε βάρος, βέβαια, της νομοθετικής εξουσίας, η οποία χάνει τη σχετική αρμοδιότητα ψήφισης ή τροποποίησης των ευρωπαϊκών νομοθετικών πράξεων.⁶⁰

Κατ’ αποτέλεσμα υποσκάπτεται όχι μόνον η δημοκρατική νομιμοποίηση της κρατικής δράσης, εφόσον παραγνωρίζεται η βούληση του δημοκρατικά νομιμοποιημένου νομοθέτη, αλλά και η ασφάλεια του δικαίου,⁶¹ λόγω της αδιαφάνειας του κοινοτικού και της συνθετότητας του ισχύοντος θετικού δικαίου που απορρέει από τη συνύπαρξη εθνικών και κοινοτικών κανόνων πέραν αναμφισβήτητης ιεραρχικής κατάταξης. Η συνθετότητα αυτή σε συνδυασμό με την εκ των πραγμάτων έλλειψη γλωσσικής ακρίβειας, δεδομένου ότι το κοινοτικό δίκαιο μεταφράζεται σε όλες τις επίσημες γλώσσες, έχει ως αποτέλεσμα ο νόμος να χάνει τη δύναμή του και η τελευταία να μεταφέρεται στους δικαστές.⁶² Σε απάντηση των παραπάνω επιφυλάξεων, θα

⁵⁹ L. Dubouis, ‘Der Einfluss des Europarechts auf die Entwicklung der Normenhierarchie in der französischen Rechtsordnung’, σε: C.D. Classen / A. Dittmann / F. Fechner / U. Gassner / M. Kilian (επιμ.), *“In einem vereinten Europa dem Frieden der Welt zu dienen ...”*, Liber amicorum Thomas Oppermann, Berlin: Duncker und Humblot 2001, σ. 489 επ. Από γερμανικής πλευράς προς την ίδια κατεύθυνση E. Schmidt-Abmann, ‘Allgemeines Verwaltungsrecht in europäischer Perspektive’, *ZÖR* 2000, σ. 159 (167 επ.).

⁶⁰ E. Weiler / A.-M. Slaughter / A. Stone Sweet, ‘Prologue – The European Courts of Justice’, σε: των ίδιων (επιμ.), *The European Court and National Courts – Doctrine and Jurisprudence: Legal Change in Its Social Context*, Oxford: Hart 1998, σ. v επ. (xiv).

⁶¹ T. Öhlinger, ‘Die Transformation der Verfassung’, *JB* 2002, σ. 1 επ. (4).

⁶² Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίστηκε «δομική αμερικανοποίηση» του ηπειρωτικού δικαίου, βλ. T. Öhlinger, ‘Die Auswirkungen der europäischen Integration auf die Rechtssysteme der Mitgliedstaaten’,

μπορούσε, καταρχάς, να παρατηρηθεί ότι οι ανησυχίες αυτές περί δημοκρατικής νομιμοποίησης, αν και έχουν κάποια βάση, δεν διαθέτουν πάντως τη δραματικότητα, με την οποία πολλές φορές παρουσιάζονται, δεδομένου ότι δεν φαντάζει καθόλου πιθανή η εξέλιξη της Ένωσης σε ένα αντιφιλελεύθερο και αυταρχικό καθεστώς, όπως αυτά που επικράτησαν σε αρκετά κράτη της Ευρώπης στον 20^ο αιώνα. Η διαπίστωση αυτή, ωστόσο, δεν είναι αρκετή. Αναγκαία είναι η αναζήτηση, με τρόπο θετικό, της ειδικής μορφοποίησης της δημοκρατίας σε ενωσιακό επίπεδο, εγχείρημα που μόνον εισαγωγικά μπορεί να αναληφθεί στην παρούσα μελέτη.

2. Προς μια πλουραλιστική πρόσληψη της ευρωπαϊκής δημοκρατίας

α. Η ευρωπαϊκή δημοκρατία ως προαπαιτούμενο και συνεπαγόμενο της εθνικής

Η Ευρωπαϊκή Ένωση ασπάζεται τη δημοκρατική αρχή, εφόσον η τελευταία αποτελεί θεμελιώδη αρχή των μελών της. Ήδη το 1980 το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων συνήγαγε τη δημοκρατική αρχή από τις Συνθήκες,⁶³ ενώ η Συνθήκη ίδρυσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης την επιβεβαίωσε και την τυποποίησε.⁶⁴ Πιο εμφατικά ακόμη αποτυπώθηκε η δημοκρατική αρχή στην Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη⁶⁵ και τη Συνθήκη της Λισαβόνας.⁶⁶ Δεδομένου, ωστόσο, του ιστορικού και αενάως εξελισσόμενου νοήματός της,⁶⁷ το ερώτημα τι είδους δημοκρατία αρμόζει στην Ένωση παραμένει ανοικτό στην ιστορική εξέλιξη και βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με το μοντέλο που υιοθετεί κανείς για την εξέλιξή της.

Η δημοκρατική αρχή σε ενωσιακό επίπεδο δεν νοείται βεβαίως καθ' ομοίωση εκείνης του κράτους. Αν η Ένωση υιοθετούσε ως πολιτικό σύστημα τις ίδιες ακριβώς θεσμικές δομές με εκείνες των εθνικών κρατών, αν δηλαδή αναγόταν αποκλειστικά και μόνον στη βούληση ενός ενιαίου ευρωπαϊκού λαού, αυτό θα ήταν εν τέλει -τουλάχιστον στο παρόν στάδιο ιστορικής εξέλιξης- αντιδημοκρατικό, καθώς θα παραγνώριζε τη

σε: F. Breuss / G. Fink / S. Griller (επιμ.), *Vom Schuman-Plan zum Vertrag von Amsterdam. Entstehung und Zukunft der EU*, Βιέννη-Νέα Υόρκη: Springer 2000, σ. 51 επ. (66 επ.).

⁶³ Βλ. υποθέσεις 138/79, *Roquette Frères* κ *Συμβουλίου*, ECR 1980, 3333 (σ. 3360)· 139/79, *Maizena* κ *Συμβουλίου*, ECR 1980, 3393 (σ. 3424)· C-300/89, *Επιτροπή* κ *Συμβουλίου*, ECR 1991, I-2867 (σ. 2900). Η αρχή είχε ήδη προταθεί νωρίτερα από τη θεωρία, βλ. M. Zuleeg, 'Der Verfassungsgrundsatz der Demokratie und die europäischen Gemeinschaften', *Der Staat* 1978, σ. 27 επ. (44).

⁶⁴ Βλ. τρίτο και έκτο εδάφιο του προοιμίου, άρθρα 6 παρ. 1, 7, 49 παρ. 1 ΣυνθΕΕ.

⁶⁵ Άρθρα I-46 (αρχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας) και I-47 (αρχή της συμμετοχικής δημοκρατίας).

⁶⁶ Άρθρα 10 και 11 ΣυνθΕΕ (Λισαβόνα).

⁶⁷ Πρβλ. Τσάτσου, *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, σ. 49 επ.

συγκρότηση των ευρωπαϊών πολιτών σε εθνικούς λαούς και την ιστορικά διαμορφωμένη ιδιαιτερότητα των εθνικών κρατών. Επιπλέον, θα κατέληγε σε απομείωση της σημασίας, του πολιτικού βάρους και της έκτασης των δυνατοτήτων ελέγχου κάθε ατόμου εντός του νέου πολιτειακού μορφώματος. Η απομείωση αυτή θα συνιστούσε αναπόφευκτη συνέπεια της επέκτασης της συμμετοχής σε μια λειτουργική επικράτεια ευρύτερης του κράτους και της προσθήκης ενός επιπλέον επιπέδου άσκησης της διακυβέρνησης, της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που βρίσκεται πιο μακριά από τα υποκείμενα που της προσδίδουν νομιμοποίηση.⁶⁸

Απαιτείται, συνεπώς, μια νοηματική ανασυγκρότηση της δημοκρατικής αρχής με σεβασμό στον υπερεθνικό χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης,⁶⁹ «...έτσι ώστε μέσα από την ιστορική της δυναμική να καταστεί πρόσφορη για την κανονιστική καθυπόταξη της ενωσιακής τάξης».⁷⁰ Οι αποφάσεις των οργάνων της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας δεν απαιτείται να ανάγονται σε ένα ομοιογενές σώμα, όπως το έθνος,⁷¹ απαιτείται, όμως, να στηρίζονται στο αξίωμα της αυτοδιάθεσης των προσώπων⁷² επί των οποίων ασκείται η δημόσια εξουσία, χωρίς αποκλεισμούς βάσει πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Η προστιθέμενη αξία του ευρωπαϊκού συνταγματισμού συνίσταται στη συμπεριληπτική, πέραν των εθνικών συνόρων, ουσία της δημοκρατίας σε ενωσιακό επίπεδο. «Αυτή η Δημοκρατία χωρίς εθνικισμό αποτελεί και το ύψιστο πολιτικό αγαθόν της ενοποιημένης Ευρώπης».⁷³

⁶⁸ Weiler, 'Der Staat 'über alles'', όπ.π., σ. 105, ο οποίος μάλιστα παρομοιάζει τη μείωση της δημοκρατικής επιρροής με εκείνη που επέρχεται όταν μια εταιρεία εκδίδει και πουλάει νέες μετοχές.

⁶⁹ A. Deringer, 'Europäisches Parlament und Maastrichturteil des Bundesverfassungsgerichts', σε: O. Due / M. Lutter / J. Schwarze (επιμ.), *Festschrift f. U. Everling*, Band I, Nomos: Baden-Baden 1995, σ. 245 επ. (262). E. Cannizzaro, 'Italy. EU Law and National Constitution. A Pluralist Constitution for a Pluralist Legal Order?', σε: *FIDE, XX. Congress*, London 30.10-02.11.2002, Vol. I, *National Reports*, London: FIDE & The British Institute of International and Comparative Law 2002, σ. 243 επ. (247).

⁷⁰ Τσάτσου, *Επίμαχες έννοιες της ευρωπαϊκής ενωσιακής τάξης*, σ. 60. Για μια κατατοπιστική ανάλυση της προβληματικής αυτής βλ. και Μ. Τσινιτσιέλη / Δ. Χρυσόχου, *Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία*, Αθήνα 1995, *passim*.

⁷¹ M. Zuleeg, 'The European Constitution under Constitutional Constraints: The German Scenario', *European Law Review* 1997, σ. 19 επ. (30). Πρβλ. και B.-O. Bryde, 'Die bundesrepublikanische Volksdemokratie als Irrweg der Demokratietheorie', *Staatwissenschaften und Staatspraxis* 1994, σ. 305 επ.

⁷² Έτσι και το ΓΟΣΔ στην παλιότερη της *Maastricht* απόφασή του *Öffentlichkeitsarbeit* (BverfGE 44, 125, 142) της 02.03.1977.

⁷³ Δ. Μαρκή, *Η κατασκευή της Ευρώπης. Παραδοξίες της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*, Αθήνα: Κριτική 2000, σ. 61, ο οποίος, βέβαια, συμπληρώνει ότι η ενοποιημένη Ευρώπη είναι, από την άλλη μεριά, υποχρεωμένη να λάβει υπόψη της και την άλλη εκδοχή της Δημοκρατίας, τη λαϊκή ή εθνική.

Από τις παραδοχές αυτές προκύπτουν δύο συμπεράσματα: το πρώτο αφορά την πολλαπλή νομιμοποίηση της Ένωσης και το δεύτερο την κομβική σημασία της αρχής της επικουρικότητας, η οποία ανανοηματοδοτεί τη δημοκρατική αρχή.⁷⁴

β. Η τριπλή βάση της δημοκρατικής νομιμοποίησης της Ένωσης

Υπό το φως της πλουραλιστικής θεώρησης της δημοκρατίας και του δικαίου, ειδικότερα δε του συνταγματικού πλουραλισμού, η δημοκρατία δεν προϋποθέτει ούτε συνεπάγεται αναγκαστικά ένα ομογενοποιημένο δήμο ή μία μόνον πηγή νομιμοποίησης. Πιο συγκεκριμένα, η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν ερείδεται ούτε χρειάζεται να ερείδεται αποκλειστικά και μόνον στη νομιμοποίηση που απορρέει από έναν ευρωπαϊκό λαό. Όχι μόνον επειδή τέτοιος δεν υπάρχει υπό την κλασική έννοιά του, αλλά και επειδή θα ήταν αντιφιλελεύθερο και βαθιά αντιδημοκρατικό να δημιουργηθεί με τον ίδιο τεχνητό τρόπο που δημιουργήθηκαν οι εθνικοί λαοί, προκαλώντας αποκλεισμούς και καταπίεση στους εθνοτικά διαφορετικούς και στα έθνη, από τα οποία ακόμη και το πολυπληθέστερο αποτελεί μειονότητα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Αντιθέτως, η τελευταία αποτελεί ένα σύνθετο πολιτικό σύστημα, στο οποίο η δημοκρατική νομιμοποίηση δεν αντλείται μόνο από τους ευρωπαίους πολίτες, συνδεδεμένους με βάση κοινά πολιτικά δικαιώματα, αλλά και από τις ιστορικά διαμορφωμένες οντότητες, τα Κράτη-Μέλη, των οποίων την ύπαρξη προϋποθέτουν οι ιδρυτικές Συνθήκες, καθώς και από τους λαούς των κρατών αυτών. Κατά συνέπεια το συνταγματικό κεκτημένο της Ένωσης είναι εξ ορισμού πλουραλιστικό,⁷⁵ εφόσον η ίδια αποτελεί μια κοινοπραξία ('joint venture')⁷⁶ και η νομιμοποίησή της είναι τριπλή, πηγάζει από τα Κράτη, από τους εθνικούς λαούς και από τους πολίτες της ίδιας της Ένωσης. Η άποψη που υιοθετείται εδώ διαφοροποιείται μερικά από την κλασική και κρατούσα, σύμφωνα με την οποία ο ευρωπαϊκός χώρος χαρακτηρίζεται από έναν ιστορικοπολιτικό δυαδισμό, με αποτέλεσμα η Ευρωπαϊκή Ένωση να νοείται ως «ένωση κρατών και ένωση πολιτών οργανωμένων σε λαούς», να απολαμβάνει συνεπώς μια

⁷⁴ I. Ward, 'Identity and Difference: The European Union and Postmodernism', σε: J. Shaw / G. More (επιμ.), *New Legal Dynamics of European Union*, Oxford: Clarendon Press 1995, σ. 15 επ. (24).

⁷⁵ Cannizzaro, 'Italy. EU Law and National Constitution', *όπ.π.*, σ. 245-6. Γιαταγάνα, *Η μακρά πορεία συνταγματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, σ. 33.

⁷⁶ M. Zuleeg, 'Die Europäische Gemeinschaft als Integrationsverband', σε: B. Börner / H. Jahrreiß / K. Stern (επιμ.), *Einigkeit und Recht und Freiheit. FS f. Carl Carstens z. 70. Geburtstag*, Bd. 1, Köln u.a.: C. Heymann 1984, σ. 289 επ. (296).

«διττή νομιμοποίηση».⁷⁷ Στην πολλαπλή αυτή νομιμοποίηση πρέπει να ανταποκρίνονται και οι θεσμοί της αντιπροσώπευσης και της συμμετοχής των πολιτών, και ειδικότερα, οι αρμοδιότητες και οι εξουσίες των εθνικών και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, η δομή και η λειτουργία των εθνικών και των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων⁷⁸ και των υπόλοιπων οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

Περαιτέρω, συστατικό στοιχείο της δημοκρατικής αρχής σε ενωσιακό επίπεδο αποτελεί η αρχή της επικουρικότητας, σύμφωνα με την οποία οι αποφάσεις πρέπει να λαμβάνονται όσο το δυνατόν εγγύτερα στον πολίτη.⁷⁹ Η αντίληψη αυτή συνάδει και με την πλουραλιστική προσέγγιση της Ένωσης, ως συστήματος πολυεπίπεδης διακυβέρνησης⁸⁰ με πολλαπλά και αλληλοελεγχόμενα κέντρα εξουσίας. Με το μοντέλο αυτό δεν είναι συμβατή, εξάλλου, η ‘υπεροχή’, ως κανόνας ιεραρχικής διάρθρωσης των πηγών του δικαίου, παρά μόνον ως κανόνας σύγκρουσης, δηλαδή ως ‘προτεραιότητα’.⁸¹ Περαιτέρω, η εικόνα των πολλαπλών επιπέδων άσκησης της εξουσίας δεν συνεπάγεται αναγκαστικά ανώτερα και κατώτερα επίπεδα άσκησης της εξουσίας, καθώς τα επίπεδα αυτά μπορούν ιδεατά να απεικονιστούν όχι ως υπερκείμενα ή υποκείμενα το ένα του άλλου αλλά ως αλληλοδιαπλεκόμενα.⁸²

⁷⁷ Βλ. Δ. Θ. Τσάτσου, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*, Αθήνα: Λιβάνη 2007, σ. 116 επ.· Τσάτσου, *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, σ. 59 επ.· Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ψήφισμα σχετικά με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, A4-0347/1997, 19.11.1997 (βάσει εισήγησης των I. Méndez de Vigo και Δ. Τσάτσου), σε: Δ. Τσάτσου, *Τα μεγάλα θεσμικά της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Α. Πασσάς (επιμ.), Αθήνα: Σαββάλας 2005, σ. 77 επ., (81 και 82: ένωση κρατών και ένωση λαών)· Κ. Nicolaidis, “We all the Peoples of Europe...”, *Foreign Affairs* 2004, σ. 97 επ. (101: κοινότητα πολιτών και κρατών)· έτσι και Παπαγιάννη, *Εισαγωγή στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, σ. 54: «Τα θεμέλια του ευρωπαϊκού οικοδομήματος αποτελούν πλέον όχι μόνον τα κράτη μέλη, αλλά και οι πολίτες των κρατών μελών»· Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Συγκριτικό Δίκαιο και Νομικός Πλουραλισμός*, 17 (ένωση ευρωπαίων πολιτών και κρατών). Διαφοροποιημένα, Μανιτάκη, ‘«Πλήθος - Δήμος - Λαός», τρία πλάσματα αναγκαία της αρχαίας, της σύγχρονης και της ευρωπαϊκής δημοκρατίας’, *ό.π.*, σ. 104: «Προς το παρόν πάντως η ΕΕ είναι μόνον ένωση κρατών. Σε ένα μεταβατικό στάδιο θα μπορούσε να γίνει συνένωση κρατών και λαών, για να καταλήξει σε μια συνένωση λαών ως δήμων και πολιτών».

⁷⁸ Για την αναγκαιότητα πολιτικών κομμάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, βλ. Papadopoulou, *Politische Parteien auf europäischer Ebene*, Baden-Baden: Nomos 1999, σ. 53 επ.

⁷⁹ Πρβλ. δωδέκατο εδάφιο Προοιμίου και άρθρο 1 εδ. 2 Συνθήκη.

⁸⁰ Πρβλ. και Δ. Χρυσόχου, *Δοκίμιο για τη Διεθνή Θεωρία. Νέες Μορφές Κυριαρχίας και Συναρχίας*, Αθήνα: Παπαζήση 2006, σ. 136 επ.

⁸¹ M. Nettlesheim, ‘EU-Recht und nationales Verfassungsrecht’, *FIDE - XX. Congress*, London 30.10-02.11.2002, Vol. I, *National Reports*, London: FIDE & The British Institute of International and Comparative Law 2002, σ. 81 επ. (146).

⁸² F. Mayer, *Kompetenzüberschreitung und Letztentscheidung: Das Maastricht-Urteil des Bundesverfassungsgerichts und die Letztentscheidung über Ultra vires-Akte in Mehrebenensystemen*.

Μια τέτοια πλουραλιστική πρόσληψη της ευρωπαϊκής δημοκρατίας δεν προϋποθέτει ούτε επιτρέπει την ύπαρξη ενός ομογενοποιημένου λαού αλλά την αποδοχή θεσμών που διασφαλίζουν ότι παραμένουν ανοικτές οι οδοί της πολλαπλής νομιμοποίησης και ότι τα διαφορετικά κέντρα εξουσίας τελούν σε θεσμική ισορροπία. Η σημασία της θεσμικής διαρρύθμισης σημαίνει επίσης ότι η -όποια- ευρωπαϊκή συνείδηση αναμένει κανείς να διαμορφωθεί δεν μπορεί να θεωρηθεί προϋπόθεση της ευρωπαϊκής δημοκρατίας· αντίστροφα μάλλον, θα αποτελέσει η ίδια προϊόν της λειτουργίας και θα είναι αντίστοιχη των θεσμών που θα διαρρυθμίζουν το πλουραλιστικό και πολυεπίπεδο ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα. Στο πλαίσιο αυτό απαιτούνται θεσμοί συμμετοχής,⁸³ αντιπροσώπευσης των πολιτών και διαβούλευσης με τις οργανώσεις μιας υπερεθνικής ‘κοινωνίας πολιτών’ στην Ευρώπη.⁸⁴

Τέλος, δεδομένου ότι η δημοκρατική αρχή δεν είναι μόνο διαδικαστική αλλά και βαθύτατα ουσιαστική αρχή, το περιεχόμενό της έχει και αξιακό χαρακτήρα.⁸⁵ Υπό την αξιακή εκδοχή της, η δημοκρατία δεν μπορεί να γίνει νοητή χωρίς την υποκειμενικοδικαιική διάσταση της πολιτικής ελευθερίας του πολίτη, άρα χωρίς σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων.⁸⁶ Η παρατήρηση αυτή συναντά την καρδιά του κανονιστικού πλουραλισμού, όπως αυτός περιγράφηκε παραπάνω: η δημοκρατία είναι λειψή αν δεν συνοδεύεται και από τις υπόλοιπες κατακτήσεις του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού, την ελευθερία, την κοινωνική και πολιτική ισότητα και την κοινωνική αλληλεγγύη.

Eine rechtsvergleichende Betrachtung von Konflikten zwischen Gerichten am Beispiel der EU und der USA, Μόναχο: C.H. Beck 2000, σε: www.whi-berlin.de/mus150.htm σ. 37 με περαιτέρω παραπομπές.

⁸³ Όπως παρατηρεί ο Χρυσόχοου, *Σχεδίαση Μετακρατικής Πολιτείας*, Αθήνα: Παπαζήση 2007, σ. 23-4: «Το ζητούμενο είναι να ανταποκριθούν οι κοινοί θεσμοί στο ηχηρό αίτημα για διευρυσμένη συμμετοχή σε μια κοινή δημόσια σφαίρα, προκειμένου να διευθετηθούν αποτελεσματικά τα δημοκρατικά αιτήματα των πολιτών, μεταφέροντας τους κανονιστικούς προσανατολισμούς τους ‘πέραν του εθνικού κράτους’ ή, έστω, σε ένα σύνθετο δημόσιο χώρο –κρατών και πολιτών– παράλληλα με αυτό».

⁸⁴ Βλ. Ν. Σκανδάμη, ‘Ανασύσταση της κοινωνίας των πολιτών στην ενοποιημένη Ευρώπη’, σε: *Κράτος, Δίκαιο και Κοινωνία στην Ενοποιημένη Ευρώπη, Διεπιστημονικές προσεγγίσεις με άξονα το Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 1994, σ. 211 επ. (218 επ.).

⁸⁵ Τσάτσου, *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, σ. 44 επ.

⁸⁶ Τσάτσου, *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, σ. 49.